

УДК 94(477) "1939/1945"

© *Сергій ПЕТРУХІН*

ВІЙСЬКОВЕ ЗАСТОСУВАННЯ ШТРАФНИХ ТА ШТУРМОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ У БОЙОВИХ ДІЯХ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1942 – 1944 рр.)

На основі всебічного аналізу архівних документів, опублікованих джерел та наукової літератури у статті досліджено використання штрафних та штурмових підрозділів у складі Червоної армії на території України в роки Другої світової війни (1943 – 1944 рр.). Також розглянуто застосування цих підрозділів під час військово-стратегічних операцій Червоної армії на території України та уточнено безпосередні втрати серед «воїнів-штрафників».

Ключові слова: *радянсько-німецька війна 1941 – 1945 рр., визволення України від німецько-фашистських загарбників (1942 – 1944 рр.), штрафні батальйони і роти, штурмові стрілецькі батальйони, Мелітопольська наступальна операція.*

Проблема використання штрафних та штурмових підрозділів і нині є найменш дослідженою темою Другої світової війни. Це здебільшого пов'язано із браком джерел, які тривалий часу були недоступними і для вітчизняних, і для зарубіжних істориків. Однак під впливом демократичних тенденцій, пов'язаних із доступністю інформації та відкритості архівних матеріалів у вільному електронному доступі, які на початку ХХІ ст. посилюються серед країн пострадянського простору, сучасні дослідники змогли розглянути проблему з іншого погляду.

Метою пропонованого дослідження є розкриття бойового використання штрафних та штурмових підрозділів у складі Червоної армії на території України в роки війни (1943 – 1944 рр.).

Означену тему досліджували українські науковці, зокрема М. Ткачук, В. Даценко та ін. У своїх студіях вони розкривали різні аспекти бойового застосування штрафних та штурмових підрозділів під час німецько-радянської війни. Для написання статті також використали архівні матеріали електронних сайтів «Пам'ять» та «Подвиг народа».

Відповідно до хронологічного принципу ми умовно виокремили чотири етапи використання штрафних та штурмових підрозділів на німецько-радянському фронті:

1. I етап (17 липня 1942 – 2 лютого 1943 рр.) ознаменований докорінним переломом у ході Сталінградської битви, під час якої розпочато Ворошиловградську (Луганську) (1942), Донбаську (29.01.1943 – 18.02.1943) та Харківську (2.02. 1943 – 3.03.1943) наступальні та оборонні операції.

2. II етап (5 липня – 23 серпня 1943 р.) характеризується успішними бойовими діями Червоної армії на Курській дузі, у результаті яких було проведено Ізюмсько-Барвінківську наступальну операцію (17.07.1943 – 27.07.1943), Білгородсько-Харківську операцію (3.08. 1943 – 23.08.1943) та Чернігівсько-Полтавську стратегічну наступальну операцію (26.08.1943 – 30.09.1943), що сприяло подальшому визволенню Східної України.

3. III етап (26 вересня 1943 – 20 грудня 1943 р.) охоплює період, на який припадає проведення Нижньодніпровської наступальної операції. У рамках цієї операції були проведені Мелітопольська (26.09 – 20.12.1943), Запорізька (10 – 14.10.1943), П'ятихатська (15.10 – 23.11.1943), Знам'янська (22.10 – 5.11.1943) та Дніпропетровська (23.10 – 23.12.1943) наступальні операції.

4. IV етап (24 грудня 1943 – 17 квітня 1944 рр.). Саме в цей час сталінське командування підготувало план з проведення Дніпровсько-Карпатської операції, спрямованої на розгром німецьких військ у Правобережній та Західній Україні. Виконання цього завдання було досягнуто в ході десяти наступальних операцій: Житомирсько-Бердичівської та Кіровоградської (у сучасній історіографії – Житомирсько-Кіровоградської), Корсунь-Шевченківської, Ровенсько-Луцької, Нікопольсько-Криворізької, Проскурівсько-Чернівецької, Умансько-Ботошанської, Березнегувато-Снігурівської, Одеської та Поліської.

Сталінградська битва, як відомо, поклала початок «корінному перелому» в ході Другої світової війни. Одним із її наслідків стало визволення території України, яке розпочалося із с. Півнівка Міловського району Луганської (Ворошиловградської) області. Саме тоді, під час Сталінградської битви, були вперше застосовані штрафні підрозділи [27, 25]. У грудні 1942 р. внаслідок успішного просування Червоної армії територією України було визволено ще низку населених пунктів. Однак подальший наступ, у зв'язку зі складністю ситуації на німецько-радянському фронті, загальмувався, тому визволення України тривало і в наступному році.

Із січня до березня 1943 р. командування Південно-Західного, Південного та Воронезького фронтів провело дві масштабні військово-стратегічні операції: Донбаську (29.01.1943 – 18.02.1943) та Харківську (2.02.1943 – 3.03.1943) [2, 74 – 76]. Однак у процесі контрнаступу німецьких військ у районі Запоріжжя, Дніпропетровська та Харкова стало зрозуміло, що втримати Східну Україну Червоною армією не вдасться, тому радянські війська змушені були відступати, попередньо закріпившись на лівому березі р. Сіверського Дінця, де обидві армії перейшли до

позиційних боїв місцевого значення [28, 144]. Відтоді вся увага ворогуючих сторін сконцентрувалася на Курському виступі. Проте навіть за період чотиримісячного відносного затишшя Червона армія проводила часткові наступальні операції з розширення фронту, у ході яких активну участь брали штрафні та штурмові підрозділи. Приміром, 5 травня 1943 р. в частковій наступальній операції Південного фронту поблизу с. Дмитрівка Шахтарського району Донецької області були застосовані 1-ша та 2-га окремі штрафні роти (далі ошр) 79-ї окремої стрілецької бригади (29 червня 1943 р. була перейменована в 221-шу стрілецьку дивізію, далі сд) 5-ї ударної армії. Вони мали власними силами, без артпідготовки захопити південно-східні околиці с. Дмитрівка. Однак без підтримки регулярних військ штрафні роти опинилися в безвихідній ситуації. Наприклад, 5 травня 1943 р. 2-й штрафній роті самотужки вдалося захопити німецькі траншеї, але вже наступного дня, 6 травня 1943 р., розпочалася нова атака німців, і рота змушена була відступати. У результаті цих подій штрафники втратили чотирьох осіб, тринадцять військовослужбовців зазнали поранень. Безрезультатно закінчився наступ 1-ї ошр. Щойно спромоглася вона підійти до дротяної огорожі, як одразу з німецьких позицій відкрили кулеметний вогонь. Відступаючи, рота штрафників зазнала колосальних втрат. Таким чином, запланована локальна операція сталінського керівництва не увінчалася успіхом [9, 9 – 10].

На іншій ділянці німецької оборони 6 травня 1943 р. війська Південно-Західного фронту за участю штрафників провели ще одну операцію місцевого значення поблизу с. Ярова (нині Краснолиманського району Донецької області). У ході цієї операції були задіяні 3-тя окрема армійська штрафна рота (далі оашр) 230-ї сд і регулярні частини Червоної армії. У результаті було захоплено південно-західну лісову площу та каніфольний завод у с. Ярова, що посприяло подальшому просуванню радянських військ вглиб оборони ворога. Через деякий час, 26 травня 1943 р., 3-тя оашр була задіяна в розвідувальній операції на висоті 93.5, що розташована на північ від с. Ярова, щоб виявити оборонні споруди та вогневі точки противника. Як наслідок, 3-тя оашр не лише успішно виконала поставлене завдання, а й взяла в полон німецького офіцера. Це дало можливість детальніше дізнатися про чисельність німецьких військ та їхнє матеріально-технічне забезпечення на цій ділянці фронту [31, 184 – 186].

Однак ситуація кардинально змінилася на початку липня 1943 р., коли розпочалася Курська битва (5.07 – 23.08 1943), під час якої гітлерівським військам був завданий нищівний удар, що призвело до подальшого руйнування німецької лінії оборони [33, 9]. У результаті цього склалися сприятливі умови для визволення території України. Зокрема, 16 липня 1943 р. закінчилися останні приготування Південно-Західного фронту в районі р. Сіверський Донець, який разом із Південним фронтом мали скувати ворожі війська на донбаському напрямі, щоб запобігти перекиданню із Донбасу німецьких резервів у район Курського виступу [5, 22]. А вже наступного дня, 17 липня 1943 р., війська Південно-Західного фронту розпочали Ізюмсько-Барвінківську наступальну операцію (17.07.1943 – 27.07.1943),

проведену силами 1, 8 і 3-ї гвардійських армій, 12-ї армії, 17-ї повітряної армії, 23-го танкового і 1-го гвардійського механізованого корпусу Південно-Західного фронту під командуванням генерала армії Р. Малиновського [5, 22 – 23]. У ході цієї операції в районі лівого берега р. Сіверський Донець, що простягається на схід від окраїн с. Кам'янки Ізюмського району Харківської області та позначки 60.4, було дислоковано 16 липня 1943 р. 1-й батальйон 242-го стрілецького полку (далі сп) та 67-му ошр, які мали в подальшому форсувати водну перешкоду.

На світанку 17 липня 1943 р. Червона армія провела артилерійську та авіаційну підготовку по другій лінії противника на 200 – 300 м, що простягалася вглиб німецької оборони по населених пунктах Шевченко, Колесово та висоти 154.3 Ізюмського району Харківської області. Таке рішення сталінське командування ухвалило через незначну відстань між першою лінією німецької оборони та розташуванням Червоної армії, віддаль між якими становила лише 30 – 40 м, що могло призвести до небажаного артилерійського та авіаційного удару по власних військах [21, 103].

Отже, після артпідготовки Червона армія розпочала форсування водної перешкоди неподалік с. Кам'янка. У цій операції взяли участь 82-га гвардійська стрілецька дивізія (гв.сд), 87-й та 194-й гвардійські артилерійські полки (гв. ап), 140-й та 141-й мінометні полки (далі мінп), 61-й гв. мінп та 67-ма ошр (8-й гв. сд). Згідно з планами командування після форсування водної перешкоди подальше просування Червоної армії мало відбутися із застосуванням бойового порядку в два ешелони, відповідно до якого в першому перебували 242-й та 244-й гв. сп, а в другому – 246-й гв.сп, основний удар яких було сконцентровано на правому фланзі північно-західного скату висоти 154.3, яку мали захопити 241-й гв.сп у взаємодії з 67-ю ошр (8 гв. сд) [21, 109].

Вони спільними силами прорвали німецьку лінію оборони в районі с. Кам'янка та висоти 154.3, де і закріпилися, а далі просувалися до висоти 149.3. До кінця дня Червона армія не лише прорвала лінію оборони противника на правому березі р. Сіверський Донець, а й спромоглася закріпитися на нових рубежах: на південь від окраїн Новодмитрівки, Курульки – 2, Гусарівки, Петрівки. Упродовж чотирьох днів (з 17 до 20 липня 1943 р.) воїни Червоної армії розширили підконтрольну територію, попередньо закріпившись на рубежі: Кам'янка – Колесово, висота 190.0, курган +1,1. Однак ключову висоту 148,9 в цій операції так і не вдалося захопити. Німці добре усвідомлювали, що, втративши цю позицію, вони втратять відносну перевагу на цій ділянці фронту, тому тримали її до останнього [21, 109 – 111]. 20 липня 1943 р. силами 3-го батальйону 246 гв. сп та 67-ї ошр почалася підготовка з ліквідації німецьких військ поблизу вис. 148.9. Згідно з розробленим планом наступ мали вести дві групи: у першій перебувала 67-ма ошр під командуванням гвардії капітана Татарума, яка безпосередньо мала атакувати «в лоб» німецькі позиції, а в другій – 3-й батальйон 246-го сп під командуванням капітана Грибова, який мав завдати удару по траншеях, що вели безпосередньо з висоти в глибину німецького фронту [21, 111]. Бої за висоту

148.9 набули кровопролитного характеру, на деяких ділянках наступ переростав у рукопашні та траншейно-гранатні бої. До кінця дня 3 серпня 1943 р. дві роти 3-го батальйону (246-й гв. сп) разом із штрафною ротою блокували три ДЗОТи та розширили фронт по траншеях противника. І лише 4 серпня о 19.00 підійшла 3-тя стрілецька рота 3-го батальйону (246-й гв. сп) із групою саперів для розмінування мінних полів поблизу висоти. Однак бої за цю висоту ще тривали. І лише 10 серпня 1943 р. радянські війська вибили противника із зайнятих позицій. У результаті цієї операції, яка тривала з 3 до 10 серпня 1943 р., загинуло 20 та поранено 51 червоноармійця [21, 113]. Саме тоді, коли тривали бої за висоту 148.9 Ізюмського району Харківської області, силами Воронежського та Степового фронтів була розпочата Білгородсько-Харківська операція (3.08. 1943–23.08.1943), яка завершилася взяттям 23 серпня Харкова [28, 145].

З подальшим просуванням Червоної армії на київському напрямі 26 серпня 1943 р. розпочато Чернігівсько-Полтавську стратегічну наступальну операцію (26.08.1943–30.09.1943), згідно з якою війська Воронежського та Степового фронтів після розгрому противника в районі Харкова мали продовжити наступ із подальшим виходом до р. Дніпро [2, 85]. У ході цієї операції були остаточно визволені західні окраїни Харківського округу. Приміром, 14 вересня 1943 р. 97-ма гв. сд (5-ї гв. армії) Степового фронту вела бої за населені пункти Кітчинкова, Сахалін, Сергіївка, Ковальчуки Краснокутського району Харківської області. Війська 289, 294 та 292-го гв. сп та 110-ї ошр (97-ма гв. сд) 14 вересня 1943 р. визволили від окупантів с. Кітчинкова, Сахалін, а 110-та ошр очистила від ворога с. Сергіївку (далі вона була передислокована до с. Ковальчуки). Упродовж наступних днів (з 15 до 17 вересня 1943 р.) 294-й гв. сп та 110-та ошр брали участь у захопленні північних околиць с. Трудолюбівка, після якого 18 вересня 1943 р. 110-та ошр у зв'язку з відсутністю особового складу була розформована та інкорпорована до складу 1-го батальйону (294-й гв. сп) [14, 33 – 35]. Продовжуючи визволення Харківської області, 28 вересня 1943 р. 84-та оашр (46-ї армії) була задіяна у визвольних боях Червоної армії в районі с. Шевченко, у результаті яких втратила одинадцять осіб змінного складу [6, 1 – 8].

З подальшим просуванням Червоної армії територією Харківської, а невдовзі і Полтавської областей радянські війська вийшли до найбільшої водної перешкоди – р. Дніпро. Розпочалася підготовка до її форсування, у якій брала активну участь 68-ма оашр 4-ї гвардійської армії Воронежського фронту. Вона дислокувалася в районі смт Градизьк Глобинського району Полтавської області. Так, сержант 68-ї оашр А. Уразов згадує про ті події так: «Ми йшли всю ніч і вранці побачили попереду місто Градизьк (Градизьк. – Авт.) і на горизонті за ним Дніпро. Рота розмістилася на околиці міста у дворах і нагородах... Коли сонце готове було зайти за горизонт, ми вишикувалися і рушили до передової... Надійшла команда всім розосередитися біля берега і залягти... А артилерійський і мінометний вогонь все посилювалися, все більше снарядів і мін рвалося на березі, з якого велася посадка солдатів на плоти і понтони. Від вибухів

у повітря піднімалися стовпи води... які підсвічували освітлювальними ракетами... Ось і ми почули тиху команду Садікова: «Взвод, на посадку!» Взвод спустився до води, на якій гойдалися сталеві понтони з дерев'яним настилом. Ми швидко... зайняли місця на понтоні і попливли через Дніпро... Прощай, лівий берег! Чи вдасться знову на тебе ступити, чи залишуся на правому назавжди? А може бути і на середині річки? Час тягнувся страшенно повільно, хотілося кинутися в річку і плисти швидше. Швидше, швидше до берега!.. [35, 139 – 143]». Ще одна – 286-та шр 8-ї гв. сд разом із 3-м батальйоном 108-го окремого винищувально-протитанкового дивізіону (овптдн) 28 серпня 1943 р. була задіяна для утримання позицій у районі с. Старосілля Київської області [15, 27].

На київському напрямі наступав 1-й Український (Воронезький) фронт, а нижче по Дніпру розгорнулася Нижньодніпровська наступальна операція (26.09.1943 – 20.12.1943), яку проводили війська 2, 3 та 4-го Українських фронтів [2, 98]. У рамках цих бойових дій проведені Мелітопольська (26.09 – 20.12.1943), Запорізька (10 – 14.10. 1943), П'ятихатська (15.10 – 23.11 1943), Знам'янська (22.10 – 5.11. 1943) та Дніпропетровська (23.10 – 23.12.1943) наступальні операції. Досить успішно виявили себе штрафники під час Мелітопольської операції (прорив на р. Молочна), яку проводили війська Південного (4-го Українського) фронту під командуванням генерала Ф. Толбухіна, що мала наявними силами ліквідувати найбільш укріплену ділянку «Східного валу», яка прикривала Північну Таврію та підступи до Криму [30, 596].

У ході цієї операції активно застосовувалися штрафні та штурмові підрозділи, серед яких були задіяні 207-ма (6-та ошр), 7-ма, 208-ма, 209-та, 83-тя ошр. Приміром, у журналі бойових дій 28-ї армії 4-го Українського фронту значиться, що 28 вересня 1943 р. на північ від с. Новопилипівка Мелітопольського району Запорізької області тримала оборону 207-ма ошр (перейменована 9.10.1943 р. в 6-ту ошр) разом з 899-м сп (248-ма сд). Головне завдання цих військових формувань полягало в утриманні центральних позицій на висоті 48.3. А вже 30 вересня о 13-й годині війська 2-го взводу 3-го стрілецького батальйону та 2-го взводу 207-ї ошр за підтримки мінометів та артилерії здійснили атаку на німецькі позиції на північ від с. Новопилипівка, яке до кінця дня визволили від окупантів, одночасно відбивши дві атаки противника. У ніч на 1 жовтня 1943 р. гітлерівці здійснили третю контратаку, яку червоноармійці успішно відбили. 2 жовтня 1943 р. 2-й взвод 3-го стрілецького батальйону та 2-й взвод 207-ї ошр провели розвідку, щоб захопити полоненого, але потрапили під шквальний кулеметний та мінометний вогонь із німецької лінії оборони, унаслідок чого червоноармійці та штрафники (серед яких 74 військовослужбовці були вбитими та пораненими) змушені були відступити [11, 32 – 33]. Коли штрафники 207-ї ошр вели бої на північних околицях с. Новопилипівка, 2 жовтня на правому фланзі 899-го сп (248-ї сд) частково була задіяна 7-ма ошр у наступальній операції із захоплення двох курганів, розташованих між північним та південним радгоспами на схід від с. Терпіння Мелітопольського району Запорізької області [24, 1]. У ході боїв на північному

мелітопольському напрямі 28-ма армія закріпилася на нових позиціях, які згідно з наказом командування через кілька днів були передані 2-й гвардійській армії. Водночас 13 жовтня 1943 р. 28-ма армія була перекинута на південний мелітопольський напрям, де й продовжила боротьбу з гітлерівськими військами [24, 8].

У запеклих боях 28-ма армія й далі вклинювалася в оборону противника, а вже 14 жовтня 1943 р. 248-ма сд за підтримки 206, 207 та 208-ї ошр закріпилася в с. Мордвинівка та на її окраїнах із подальшою готовністю форсувати р. Молочну. Наступного дня, 15 жовтня 1943 р., розпочалося форсування водної перешкоди, де явний успіх простежувався на правому фланзі 28-ї армії, бійці якої не лише форсували водну перешкоду, а й підійшли до окраїн населеного пункту с. Данило-Іванівка [24, 9; 12 44]. Проте остаточне закріплення цієї території за Червоною армією відбулося лише після успішного з'єднання лінії фронтів 28-ї та 58-ї армій, проведеного командувачами армій у взаємодії регулярного та штрафного складу [10, 36 – 38]. 17 жовтня була задіяна 207-ма ошр (899 сп) для утримання околиць с. Новопетрівка Мелітопольського району Запорізької області [12, 76; 10, 40].

Визволяючи Запорізьку область, у 1943 р. сталінське керівництво активно залучало штрафні підрозділи у військово-стратегічних операціях на цій ділянці фронту. Приміром, 1 ошр (183 гв. сд 4-го Українського фронту) у грудні місяці 1943 р. брала участь у бойових діях неподалік с. Благовіщенське Вільнянського району Запорізької області [8, 44]. У наступному 1944 р. 4-м Українським фронтом також була задіяна 83-тя оашр, яка у взаємодії з 2-м батальйоном 910 сп (243 сд) тримала оборону в районі с. Новотроїцьке та Гуртове Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області. Упродовж 1 січня втрати 910 сп з 83 оашр становили: 21 убитий та 62 поранених [20, 1 – 2]. Тоді як бійці Південного фронту вели бої на південних окраїнах Запорізької області, вище по р. Дніпро, воїни Південно-Західного фронту розпочали Запорізьку наступальну операцію (10 – 14 жовтня 1943 р.). У ході цієї операції 14 жовтня було визволено лівобережну частину м. Запоріжжя, однак правий берег та о. Хортиця ще перебували під німецьким контролем [1, 187].

І саме тоді сталінське командування вперше задіяло 5-й окремий штурмовий стрілецький батальйон під час форсування р. Дніпро. Він помітно відзначився в боях за Вовнізький плацдарм та населений пункт Гроза. Окрім того, 5-й штурмовий стрілецький батальйон брав участь у бойових діях поблизу о. Хортиці. Основне завдання цього військового формування полягало в захопленні та розширенні плацдарму на цьому острові.

У ніч з 23 на 24 жовтня 1943 р. батальйон у кількості 230 осіб приступив до виконання поставленого завдання. Однак варто зазначити, що і перша, і друга спроба «штурмовиків» форсувати р. Дніпро та висадитися на узбережжі о. Хортиці не увінчалися успіхом. Згідно з даними, уміщеними в журналі бойових дій, «штурмовики» при першій спробі потрапили під шквальний артилерійсько-мінометний та кулеметний вогонь, що і так ускладнило

форсування водної перешкоди на ненадійних плавзасобах, які повсякчас протікали. На о. Хортиця, згідно зі свідченнями командира батальйону, відправили 12 човнів, більшість із яких потонули, не досягнувши цілі. На острів висадилася лише невелика група «штурмовиків», які стійко тримали невеликий клаптик прибережної території о. Хортиці, однак і вони були невдовзі відкинуті із займаних позицій, оскільки не витримали натиску переважаючих сил противника. У ніч з 25 на 26 жовтня 1943 р. вдруге розпочато форсування р. Дніпро із завданням захопити плацдарм на о. Хортиця. Цього разу задіяли лише чотири човни та 54 «штурмовики», які, підпливши до берега, опинилися під шквальним вогнем противника. На деякий час їм навіть удалося відбити в німців прибережну територію, однак вони не змогли втримати займаних позицій (при цьому втратили майже увесь особовий склад). Загалом у цій битві понад вісімдесят три «штурмовики» було вбито та поранено [26, 9 – 10].

Отже, у визволенні Запорізької області брали участь 207-ма (6-та ошр), 7-ма та 208-ма ошр, 209-та та 83-тя ошр, 5-й окремий штурмовий стрілецький батальйон, які не лише були задіяні до форсування водних перешкод, а й активно застосовувалися в розвідувальних, наступальних та оборонних боях. Крім того, за виявлений героїзм під час форсування водної перешкоди в районі о. Хортиця капітанові 3-ї стрілецької роти І. Токміну та гвардійському політруку І. Тихомірову 5-го окремого штурмового стрілецького батальйону було присвоєно звання Героя Радянського Союзу [34, 6].

Штрафні підрозділи також брали участь у визволенні Херсонської області. Наприклад, 1 листопада 1943 р. внаслідок наступу 96 гв. сд (Південного (4-го Українського) фронту) вдалося закріпитися на окраїнах позначок 78.1 с. Зеленого-2 (нині с. Зелене Херсонської області), позначки 78.5 та с. Катеринівка. У результаті триденних боїв (з 1 до 3 листопада) за ці позиції дивізія втратила 15 осіб, 82 воїни зазнали поранень, а із 209-ї ошр було вбито 9 осіб та поранено 37. Завойовники прагнули за будь-яких обставин стабілізувати лінію фронту, тому вони не жаліли ні людей, ні техніки, щоб тільки вибити червоноармійців із займаних позицій. Уже 4 листопада дивізія втратила 22 червоноармійці, поранення зазнав 121 боєць, а із штрафної роти загинуло 11 та було поранено 46 осіб [22, 4 – 7].

5 листопада 1943 р. 295-й гв. сп (96 гв. сд) розпочав бій на південному заході окраїни с. Зеленого-2 на правому фланзі 295-го гв. сп, однак цей бій не був результативним. Вклинившись на 30 – 50 м, радянські війська потрапили під фланкуючий та перехресний вогонь, через що змушені були відступити зі значними втратами. Загалом втрати дивізії за 5 листопада становили 6 загиблих та 14 поранених, а в 204-й оашр було вбито 7 та поранено 7 штрафників. У ході запеклих боїв на цій ділянці особовий склад 209-ї оашр становив 36 осіб, у зв'язку з чим штрафну роту 9 листопада розформували та ввели до штату 293-го сп [22, 9 – 15]. Наступного року визволення території Херсонської області тривало. І на сьогодні відомо, що 269-та оашр у взаємодії із 301-ю сд та 4-м стрілецьким батальйоном 30 січня 1944 р. контратакували німецькі позиції в районі висот 81,9 і +3

(на захід від с. Катеринівка), щоб захопити цей рубіж. Цікавим видається той факт, що наступальним частинам на цій ділянці фронту чинили запеклий опір не лише регулярні гітлерівські війська, а й 560-й німецький штрафний батальйон [23, 72].

Тоді як 4-й Український фронт вів наступальні бої на мелітопольському, херсонському та каховському напрямі, Степовий (2-й Український) фронт розпочав П'ятихатську (15 жовтня – 23 листопада 1943 р.), а через деякий час у взаємодії з Південно-Західним (3-м Українським) фронтом Дніпропетровську (23 жовтня – 23 грудня 1943 р.) наступальні операції. У ході цих операцій були задіяні 37-ма і 7-ма гвардійська та 57-ма армії (2-й Український фронт), а також 8-ма гвардійська та 46-та армії (3-й Український фронт). У їх складі також воювали 4-та, 84-та, 331-ша, 337-ма оашр, 66-та, 67-ма, 123-тя оашр, 13-й окремих штрафний батальйон та 5-й окремих штурмовий стрілецький батальйон. За період проведення операцій згадані штрафні та штурмові підрозділи взяли участь у локальних боях місцевого значення: 84-та оашр за с. Миколаївка та острів біля м. Дніпродзержинська, 3 – 4 жовтня 1943 р. 331-ша оашр за с. Аул, 4-та оашр 21 – 27 жовтня 1943 р. за Недайводу, а 66-та оашр (73 гв. сд) брала участь з 14 до 20 листопада у визвольних боях Червоної армії за Петровський район Дніпропетровської області, 13-й окремих штрафний батальйон тримав оборону 2 – 11 грудня 1943 р. в районі с. Горкушино (Олександропільської сільської ради Солонянського району Дніпропетровської області) [6, 1 – 8; 26, 14; 7, 127 – 130; 65, 51 – 64]. 123-тя оашр (79 гв. сд) взяла участь у наступальних боях 24 грудня 1943 р. за с. Божидар Томаківського району Дніпропетровської області, де втратила за Безіменний курган 50 % особового складу [18, 69].

Синхронно з П'ятихатською операцією бійці 2-го Українського фронту вели запеклі бої на східних околицях Кіровоградської області, під час яких також були задіяні штрафні підрозділи. Зокрема, 20 жовтня 1943 р. серед учасників бою була й 108-ма оашр (292 гв. сп), яка за час свого існування брала участь у відбитті контратаки противника в районі 5-ї Миколаївки Онуфріївського району Кіровоградської області [14, 50]. 28 жовтня 1943 р. 108-ма оашр вела бої за колгосп ім. Будьонного, а 30 жовтня 1943 р. у взаємодії з 289-м гв. сп «штрафники» перейшли в контрнаступ на миколаївському напрямі і о 6-й годині ранку відбили висоту 130.3 [14, 53]. Крім того, 66-та оашр (73 гв. сд) брала участь з 14 до 20 листопада в запеклих боях Червоної армії за Петровський район Кіровоградської області, де утримувала довірені їй позиції в районі могил Близнюків, Світаєвська, с. Водяне та х. Кодатський, що на північ від Олександродарівки, Новомосковська та Варварівки [7, 127 – 130]. За 20 листопада 73-тя гв. сд у взаємодії з 66-ю оашр втратили поблизу Новомосковська вбитими 44 та пораненими 184 воїни [13, 133]. З 22 до 29 листопада вела бої за північні окраїни Новомосковська та Світаєвська, де наявними силами 3 грудня 1943 р. Червона армія разом із штрафними підрозділами провели атаку німецьких позицій у районі Новомосковська, яка була успішно відбита [7, 127 – 148]. Одночасно в напрямі на Дніпропетровськ

рухався 5-й окремий штурмовий стрілецький батальйон, який відзначився в боях за форсування р. Дніпро, а також під час визволення Дніпропетровська.

На зламі 1943 – 1944 рр. сталінське командування підготувало план з проведення Дніпровсько-Карпатської операції (24.12.1943 – 17.04.1944), спрямованої на розгром німецьких військ на території Правобережної та Західної України [28, 151]. Виконання цього завдання було досягнуто в ході десяти наступальних операцій: Житомирсько-Бердичівської та Кіровоградської (у сучасній історіографії – Житомирсько-Кіровоградської), Корсунь-Шевченківської, Ровенсько-Луцької, Нікопольсько-Криворізької, Проскурівсько-Чернівецької, Умансько-Ботошанської, Березнегувато-Снігурівської, Одеської та Поліської [3, 36 – 37]. На сьогодні відомо, що штрафні підрозділи активно застосовувалися і під час Кіровоградської операції (5 – 16.01.1944 р.), які перебували у складі 2-го Українського фронту під командуванням І. Конєва, до якого входили 15-й окремий штрафний батальйон та 57-ма, 64, 65, 66 і 194-та ошр у складі стрілецьких полків, а також 155-та та 154-та окремі штрафні роти [4, 33; 19, 27; 29, 182]. Ці підрозділи відзначилися в наступальних і в оборонних боях Червоної армії на німецько-радянському фронті. Приміром, 15-й окремий штрафний батальйон 20 листопада 1943 р. брав участь у боях за с. Водяне Петровського району, втративши при цьому 18 «тимчасових» солдатів 1-ї стрілецької роти 15-го окремого штрафного батальйону. 17 – 22 грудня 1943 р. біля с. Сотницьке Новгородківського району на підступах до залізничної ст. Куцівка вела запеклі бої 65-та ошр (7-ї гв. армії). Із 100 осіб загинули 73 штрафники. З 5 до 10 січня 1944 р. у бою під Новоандріївкою загинули 74 бійці (15-й окремий штрафний батальйон). За Компаніївський район вели запеклі бої 15-й окремий штрафний батальйон та 63-тя ошр, де за висоту 177.8 біля с. Зелене Компаніївського району втратили 35 бійців-штрафників; за с. Губівка Компаніївського району загинули 2 бійці-штрафники (15-й окремий штрафний батальйон). 10 – 13 березня 1944 р. 66-та ошр намагалася прорвати оборону в районі сіл Вишняківка, Ганницьке, Дар'ївка Кіровоградського району, висоти 213.8 на захід від с. Вишняківка, де загинули 46 бійців, а за с. Мухтарівка віддали свої життя 43 бійці. За с. Шутеньке Новоукраїнського району 194-та ошр з 1 березня до 1 квітня 1944 р. втратила 37 бійців [4, 35 – 40].

На сьогодні відомо, що 80-та гв. сд у взаємодії з 155-ю штрафною ротою 8 січня 1944 р. провела розвідку боєм поблизу Сотнинського хутора Новгородського району Кіровоградської області, при цьому 24 бійці загинули, а 28 зазнали поранень [19, 8]. Синхронно 64-й стрілецький корпус на ділянці 52-ї сд продовжував активні бойові дії щодо покращення та розширення позицій у напрямі с. Байрак Кіровоградської області. Упродовж ночі 154-та штрафна рота за підтримки роти автоматників була залучена до розвідувальної операції 52-ї сд. Унаслідок значних втрат та під сильними контратаками противника розвідгрупа відступила на 100 – 150 м, де й закріпилася [19, 27]. 11 лютого 1944 р. прибула 66-та ошр у розпорядження 1057-го сп (397 сд). За час свого перебування

на цій ділянці фронту утримувала позиції поблизу Безводного Кіровоградської області, а вже 7 березня 1944 р. укріплювала рубежі неподалік висоти 216.9 на північ від окраїн Мухтаровки та, взаємодіючи з 1055-м сп, тримали центральну лінію радянської оборони на цій ділянці фронту. А через два дні разом із регулярними частинами 66-та штрафна рота атакувала с. Мухтаровку [17, 182 – 188].

Упродовж січнево – лютневих операцій Червоної армії штрафні підрозділи взяли участь і у визволенні Хмельницької області [28, 155]. Приміром, 17 січня 1944 р. 1087-й сп вів запеклі бої в с. Адамівка, а 254-та ошр (322-й сд) тримала зайняті позиції на перехресті доріг на південь від с. Свине, сприяючи оточенню противника в цьому районі. Об 11-й годині 18 січня 1944 р. 1087-й сп та 254-та ошр вели запеклі бої поблизу с. Коханівка Полонського району Хмельницької області і за короткий проміжок часу Червона армія очистила від ворога цю територію [16, 57 – 58]. У ході Проскурівсько-Чернівецької (з 4 березня до 17 квітня 1944 р.) наступальної операції війська 1-го Українського фронту визволили Тернопільську область [28, 156 – 157]. Під час проведення цієї операції 25 червня 1944 р. у групі дивізійної та піхотної розвідки 1089-м та 1087-м сп у взаємодії з 254-ю штрафною ротою проведено розвідку боєм поблизу х. Канд, що на південь від околиць м. Озерної, та захоплено в полон 7 німецьких солдатів. Втрати загиблих та поранених радянських військових становили 51 особу [16, 120].

Одночасно з цим штрафні підрозділи були задіяні і під час визволення Івано-Франківської області. Зокрема, 165-та оашр з 3 до 7 червня 1944 р. у взаємодії з 151-м сп відбивала німецькі атаки на східних та південно-східних частинах скатів Безіменної висоти між селами Маркувка та Печеніжин Івано-Франківської області, де втратила 20 осіб. На іншій ділянці фронту 10 червня 1944 р. 151-й сп, 182-та ошр, 172-га оашр, 9-й окремий штрафний батальйон та дві роти 229 сп 1-го Українського фронту мали захопити північно-східні окраїни Безіменної висоти, що неподалік с. Молодятин Івано-Франківської області. 11 червня 1944 р. о 24-й годині після артилерійської підготовки радянські частини перейшли в наступ, відновивши при цьому втрачену територію 7-ї стрілецької роти 151-го сп та продовжуючи захоплення Безіменної висоти. Наступного дня, 12 жовтня, на деякий час радянські війська вибили німців із цієї висоти, але вже 13 жовтня вони відступили, оскільки їх контратакували німецькі частини [15, 188 – 193]. 23 червня 1944 р. неподалік с. Молодятин була проведена розвідка боєм, у якій взяли участь і 8 осіб із 165-ї оашр. Однак вона була невдахою, позаяк противник вчасно виявив розвідників та відкрив шквальний кулеметний вогонь, тому до 4-ї години ранку група відійшла [15, 193]. Гітлерівські війська продовжували нарощувати сили поблизу сіл Осередок, Молодятин та Маркувка, готуючись до контрнаступу в цьому регіоні. Уже 26 червня 1944 р. німецькі війська перейшли в наступ на позиції 165-ї оашр, що на північ від окраїн лісу с. Маркувка, де їх зустріли штрафники рушнично-кулеметним та артилерійським вогнем [15, 206 – 207]. 21 липня 1944 р. 229-й сп, 165-та оашр

повторно провели розвідку боєм, в результаті чого захопили в полон 4 німецьких солдати [15, 218]. 25 липня 229-й сп, 165-та, 172-га та 182-га оашр, провівши перегрупування сил, атакували німецькі позиції. Унаслідок цього бою бійці визволили низку населених пунктів, зокрема Княждвір Горішній і Княждвір Долішній, Ланчин, Добротув та Делятин. У ході цього зіткнення також захопили в полон 250 німецьких солдатів і офіцерів, 9 гармат, 4 міномети, 15 станкових кулеметів, 15 ручних кулеметів, 50 коней, 3 рації, 200 гвинтівок та знищили 500 німецьких солдатів і офіцерів. Наступного дня, 26 липня 1944 р., військово командування наказало провести наступальні бої в напрямі на населені пункти Дора, Ослави Бяле, Делятин. Виконуючи завдання, 229-й сп зайняв позиції 151-го сп і за підтримки штрафної роти атакували с. Зажече, але оточити німецькі сили їм так і не вдалося. Тому план наступу з часом був змінений, і 27 липня 1944 р. 229-й сп, 165-та та 172-га оашр атакували німецькі позиції на висоті 538.2 та 598.0, звідки вогнем підтримали наступаючі частини 151-го сп, який мав наступати на с. Дора, щоб захопити населений пункт [15, 221 – 225].

На іншому напрямі наступали 310-й сп у взаємодії зі 182-ю оашр, які мали на меті цілковито заволодіти Зажече, а також, ведучи наступ на північно-західні скати гори Малява в напрямі на Дору, мали сприяти наступу 151-го сп. 27 липня 1944 р. 310-й сп та 182-га оашр атакували Маляву, а 229-й сп у взаємодії зі 165-ю та 172-ю штрафними ротами форсував р. Перемиська і далі рушив у напрямі до церкви с-ща Луг, де зайняв висоти 752.1, 751.2 та 598.0 неподалік урочища Клева. 28 липня 1944 р. 229-й сп у взаємодії зі 165-ю та 172-ю оашр закріпилися в селах Гориш та Делятин обабіч шосейної дороги, що на південний захід від станції р. Прут [15, 221 – 227]. 29 липня 229-й сп, 151-й сп та 165-та, 172-га, а також 182-га штрафні роти захопили північно-східні частини с. Макулчина, де і закріпилися. 229-й сп продовжував запеклі бої за гору Маковиця, яку вдалося захопити лише 1 серпня 1944 р. Водночас штрафні роти переслідували противника, що відступав у напрямі Дора – Яремче [15, 230 – 236]. 9 вересня 1944 р., з подальшим просуванням Червоної армії, відбулася Східно-Карпатська операція 4-го Українського фронту, у якій брала участь 165-та штрафна рота, підпорядкована 18-й армії. Ця рота була задіяна на важких ділянках фронту, зокрема таких, як висота 1707 (у межах гори Стіг під Близницею), що на Свидовецькому масиві Рахівського району Закарпатської області. У результаті бою тут загинули 64 штрафники 165-ї оашр. Чергове бойове хрещення штрафники прийняли під час бою за долину Ясіня, де зазнали значних людських втрат [32].

З огляду на викладене, варто наголосити, що в ході визвольних боїв Червоної армії територією України, крім регулярних військ, які зазнавали колосальних втрат на радянсько-німецькому фронті, брали участь штрафні і штурмові підрозділи, які гідно зарекомендували себе під час воєнних операцій. На сьогодні можна приблизно сказати, що так чи інакше в наступальних боях Червоної армії на території України взяли участь 67 штрафних рот, 12 штрафних батальйонів, 3 окремі штурмові стрілецькі батальйони, 3 штрафні роти морської піхоти,

1 штрафний офіцерський взвод морської піхоти, 1 штрафна танкова рота, через які, за приблизними підрахунками, пройшли 26 470 офіцерів та рядових. У ході оборонних та наступальних операцій Червоної армії на території України штрафні та штурмові підрозділи виконували такі завдання: по-перше, брали активну участь у діях розвідки й активно діяли в тилу противника, по-друге, їх використовували в «наступальних та оборонних боях», де штрафники доказали свою відвагу і стійкість. Крім того, їх задіявали під час форсування водних перешкод та розширення плацдармів. Ці приклади свідчать про характер завдань, які виконували штрафники та штурмовики в період радянсько-німецької війни.

Джерела та література:

1. *Великая Отечественная война 1941 – 1945 гг. Кампании и стратегические операции в цифрах. – В 2-х томах. – Том II / [коллектив авторов: М. Э. Морозов (руководитель), В. Т. Елисеев, К. Л. Кулагин, С. А. Липатов, Б. Н. Петров, А. А. Черняев, А. А. Шабаетв]. – М.: Объединенная редакция МВД России, 2010. – 784 с.*
2. *Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / В. Грицюк. – Київ, 2010. – 149 с.*
3. *Грицюк В. Весняний наступ Українських фронтів / В. Грицюк, О. Лисенко // Віче. – 2014. – № 5. – С. 36 – 39.*
4. *Даценко В. Штрафники у боях на Кіровоградщині. Як це було... / Василь Даценко // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України / Випуск II. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – С. 31 – 45.*
5. *Даценко С. Ізюмсько-Барвінківська операція // Іменем Закону. – 2013. – № 29. – С. 22 – 23.*
6. *Донесення о безвозвратных потерях сержантского и рядового состава по частям армейского подчинения за сентябрь и октябрь месяца 1943 г. 46-й Армии (3-го Украинского фронта) за № 45696 [Електронний ресурс]: ЦАМО України. – Ф. 58. – Оп. 18001. – Спр. 1005. – Арк. 1–8. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=55391994&page=1>.*
7. *Журнал боевых действий 73 гв. сд от 01.01.1943 по 31.07.1944 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1212. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 1 – 325. – Режим доступу до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=130269178>.*
8. *Журнал боевых действий 59 гв. сд с 13.09.1943 по 22.05.1944 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1180. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1 – 113. – Режим доступу до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=130399148>.*
9. *Журнал боевых действий 221 сд с 01.09.1942 по 15.03.1945 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1493. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1 – 150. – Режим доступу до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=131025894>.*
10. *Журнал боевых действий войск 28 Армии 4-го Украинского фронта с 30.09.1943 по 31.10.1943 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 244. – Оп. 3000. – Спр. 391. – Арк. 1 – 89. – Режим доступу до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=131800602>.*
11. *Журнал боевых действий 899 сп 248 сд. с 06.08.1943 по 23.12.1943 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 7555. – Оп. 24249. – Спр. 2. – Арк. 1 – 65. – Режим доступу до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=133215784&backurl=division\oшр221 сд>.*
12. *Журнал боевых действий 248 сд с 17.08.1943 по 14.12.1943 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1533. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1 – 112. – Режим доступу до ресурсу:*

https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=437716289&backurl=division\899cn::begin_date\28.09.1943::end_date\28.09.1943.

13. Журнал боевых действий 73 гв. сд с 01.01.1943 по 31.07.1944 гг. [Электронный ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1212. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 1 – 325. – Режим доступа до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=130269178>.
14. Журнал боевых действий 97 гв. сд с 09.07.1943 по 14.01.1945 гг. [Электронный ресурс]: ЦАМО. – Ф. 328. – Оп. 4852. – Спр. 188. – Арк. 1 – 99. – Режим доступа до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=10013949>.
15. Журнал боевых действий 8 сд с 10.08.1943 по 10.08.1944 гг. [Электронный ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 1 – 255. – Режим доступа до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=235982927>.
16. Журнал боевых действий 322 сд с 29.10.1943 по 22.01.1945 гг. [Электронный ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1635. – Оп.1. – Спр. 103. – Арк 1 – 204. – Режим доступа до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=150305772>.
17. Журнал боевых действий 297 сд. с 25.07.1943 по 30.12.1944 гг. [Электронный ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1600. – Оп.1. – Спр. 7. – Арк. 1 – 261. – Режим доступа до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=13563539.1>.
18. Журнал боевых действий 29 гв. ск с краткой исторической справкой корпуса и схемами с 02.07.1943 по 30.12.1944 гг. [Электронный ресурс]: ЦАМО. – Ф.889. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1 – 239. – Режим доступа до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=131742480>.
19. Журнал боевых действий 57-й Армии с 01.01.1944 по 31.01.1944 гг. [Электронный ресурс]: ЦАМО. – Ф. 413. – Оп. 10372. – Спр. 355. – Арк. 1 – 46. – Режим доступа до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=135635649>.
20. Журнал боевых действий 243 сд с 01.01.1944 по 31.12.1944 гг. [Электронный ресурс]: ЦАМО. – Ф.1525. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 1 – 167. – Режим доступа до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=131594978>.
21. Журнал боевых действий 82 гв. сд с 29.07.1942 по 01.05.1945 гг. [Электронный ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1234. – Оп.1. – Спр. 12. – Арк. 1 – 347. – Режим доступа до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=131742557>.
22. Журнал боевых действий 96 гв. сд с 01.11.1943 по 19.02.1944 гг. [Электронный ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1269. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 1 – 179. – Режим доступа до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=130398810>.
23. Журнал боевых действий 301 сд с 02.09.1943 по 09.05.1945 гг. [Электронный ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1607. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1 – 180. – Режим доступа до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=150305767>.
24. Журнал боевых действий 37 ск с 01.10.1943 по 31.10.1943 гг. [Электронный ресурс]: ЦАМО. – Ф. 910. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1 – 23. – Режим доступа до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=131742639&backurl=division\902cn::begin_date\01.10.1943::end_date\01.10.1943.
25. Журнал боевых действий 5-го оштб 3-го Украинского фронта [Электронный ресурс]: ЦАМО. – Ф. 9454. – Оп. 62223. – Спр. 2. – Арк. 1 – 48. – Режим доступа до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=132557697&backurl=q\5 оштб>.
26. Именной список безвозвратных потерь рядового-сержантского состава 4-й отдельной армейской штрафной роты за период с 21 ноября – 27 ноября 1943 г. // Донесения о безвозвратных потерях сержантского и рядового состава по частям Армейского

- подчинения за октябрь и ноябрь месяці 37-й Армии (2-го Украинского фронта) за № 56169 [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 58. – Оп. 18001. – Спр. – 1267. – Арк. 13 – 14. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=3512688&page=14>.
27. Латиш Ю.В. Визволення й відродження. До 70-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників / Ю.В. Латиш. – К.: ТОВ Друкарня Бізнесполіграф, 2014. – 144 с.
 28. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / [І.К. Патриляк, М.А. Боровик]. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
 29. Приказ подразделений 48 гвардейской Криворожской стрелковой дивизии о награждении от 6 марта 1944 г. № 013/4 [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 33. – Оп. 690155, Ед. хранения 2280. – 210. – Режим доступу до ресурсу: <http://podvignaroda.mil.ru/?#id=31623192&tab=navDetilDocument>.
 30. Руденко Н.М. Мелітопольська наступальна операція 1943 // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во Наукова думка, 2009. – 790 с.
 31. Святогорский плацдарм 1941 – 1943. Документы и свидетельства участников боев / [Составитель В. Н. Дедов (на русском языке)]. – Донецк, 2008. – 284 с.
 32. Ткач М. Визволення Рахівщини у ході Великої Вітчизняної війни як складової Другої світової [Електронний ресурс] / М. Ткач. – Режим доступу до ресурсу: <http://dilovebiblioteka.blogspot.com/2013/11/70.html>.
 33. Ткаченко В.І. Розвиток оперативного мистецтва і тактики в роки Великої Вітчизняної війни / В.І. Ткаченко, П.М. Масалитин, В.Г. Малюга, С.В. Лазебник // Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України. – 2010. – № 1. – С. 6 – 11.
 34. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 01.11.1943 г. о присвоении звания Героя Советского Союза генералам, офицерскому, сержантскому и рядовому составу Красной Армии [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 33. – Оп. 682525. Ед. хранения 66. – Арк. 6. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie12118049/.
 35. Уразов А.П. Судьба штрафника. «Война всё спишет»? / Александр Уразов. – М.: Яуза, Эксмо, 2012. – 352 с.